9(91.57)
Ա-78

Ա. ԱՎԴԱԼ

ՊԱՏՐՈՆԻՄԻԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔՐԴԵՐԻ ՄՈՏ XIX ԴԱՐՈՒՄ

Առանձնատիպ Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի «Տեղեկագրից» (հասարակական գիտություններ), № 8, 1957 թ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ 1957

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР

Հասարակական գիտություններ № 8, 1957 Общественные науки

Ա. Ավդալ

ՊԱՏՐՈՆԻՄԻԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔՐԴԵՐԻ ՄՈՏ 19-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ

Քուրդ ժողովրդի կյանքում ու կենցաղում, չնայած դասակարգային շերտավորմանը, ընդհուպ մինչև 20-րդ դարի սկզբները, մեծ չափով պահպանվում էին տոհմային կարգերի մնացուկները։

Պատմական, ազգագրական և ֆոլկլորային նյութերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ մինչև Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ հեղափոխությունը Հայաստանի քրդերի կյանքում զգալի դեր են խաղացել արենակցական-ազգակցական հարաբերությունները։

Մինչև սովետական կարգերի հաստատումն առաջին տարիները Հայաստանի քրդերը դեռևս ունեին ցեղեր և բաներ[1], որոնք կառավարվում էին ցեղապետներով և բաբապետներով։

Ըստ 19-րդ դարի ազգագրական և ֆոլկլորային նյութերի, քուրդ ժողովրդի հասարակական կառուցվածքը հետևյալ պատկերն էր ներկայացնում. դարիլը (ցեղ) պամամական[2] ամենամեծ խումբն էր։ Դարիլի մեջ մտնում էին բաներ, իսկ բաների մեջ՝ ընտանիքներ։ Հայաստանի քրդական դարիլը բաղկացած էր 5—10 կամ մի փոքր ավելի բաներից, իսկ բաները կազմված էր մոտավորապես մինչև 60 մեծ և փոքր ընտանիքներից։

Նախասովետական շրջանում Հայաստանում և առհասարակ Անդրկովկասում գոյություն ունեին հետևյալ ցեղերն ու բաները՝ Զիլան (ծիլեր-ցեղ), Մլա (թևականներ-ցեղ), Միսկա (սպիտակներ-ցեղ), Բրուկա (մորուքավորներ, հոնքավորներ-բաներ), Կորկոտիա (ցորենապաշտներ կամ ձավարապաշտներ-բաներ), Շամսկա (արևապաշտներ-ցեղ), Հասանա (ցեղի դեկավարի անուն), Ստուրկա (եղջերավորներ-բաներ), Մխայլա (բաբապետի անուն), Բայանդուրա (տեղի անուն Թուրքիայում), Շկակա (կասկածամիտներ-ցեղ), Ռաշա (սևեր-բաներ), Քալաղոշա (տաքարյուններ-բաներ), Պիվաղա (սոխապաշտներ-բաներ), Ախոսյա (ցեղապետի անուն), Սրհանա (սրբագործված բաբակիցներ-բաներ), Մրոյա (մեռյալներ-բաներ), Հիվեյա (լուսնապաշտներ-բաներ)։

Բաների մեջ մտնող ընտանիքների համար ընդհանուր սեփականություն էին հանդիսանում արոտավայրերը, իսկ նստակյաց կյանք վարող քրդերի մոտ՝ մասամբ նաև մշակելի հողերը. այդ թե՛ մեծ և թե՛ փոքր ընտանիքները տնտեսական սերտ կապերի և փոխհարաբերությունների մեջ էին գտնվում միմյանց հետ։

Նախասովետական շրջանում քրդերը հիմնականում զբաղվում էին խաշնարածությամբ և հողագործությամբ։ Նրանք առանձին արհեստներ

---

[1] Բաբ—արենակցական-ազգակցական ընտանիքների մոտիկ բարեկամների խումբ։
[2] Պամամ—արենակից, ազգակից, բարեկամ։

Сектор Востоковедения АН Арм.ССР
БИБЛИОТЕКА
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

չուներին։ Տնայնագործական աշխատանքներից հիշատակության արժանի են գորգագործությունը և թաղիքագործությունը։ Հայտնի են քրդական «Զիլի» (ծիլեր), «Խանքեֆի» (խանի ճաշակով) և այլ տեսակի գորգեր, որոնց զարդանկարներում կարելի է տեսնել միֆական և սեալ կյանքի վերաբերյալ զարգամոտիվներ։ Այդ գորգերը գործում էին ողջ բարի գորգագործ աղջիկներն ու կանայք։ Գորգերի մի մասը կոչվում է այդ բարերի և ցեղերի անուններով, ինչպես, օրինակ, «Խանեյան», «Զիլեյան» և այլն։ Բացի այս համատեղ աշխատանքից, բարերի անդամները միասին էին օգտագործում նաև իրենց հովանավորության տակ գտնվող ջրերը, խոտհարքը, կալատեղը. աղունը աղում էին մի ջրաղացում. միացյալ ուժերով, ոչխարն արածեցնում և պահում էին մի տեղ և այլն։

Իրենց տնտեսական միասնությամբ և փոխադարձ օգնությամբ ավելի սերտ կապերով հայտնի էին Երևանի նահանգի «Բուլկա», «Ստուրկա», «Բալա» և «Հարուկա» կոչված բարերը։

Մասամբ քոչվորական և մասամբ էլ կիսաքոչվորական ու նստակյաց կյանք վարող այս բարերը ամռան շոգ ամիսներին իրենց անասուններով բարձրանում էին Ազմաղան և Արագած լեռները, իսկ ձմռան ցուրտ ամիսներին իջնում էին Արարատյան դաշտի Զանգիբասարի (այժմ՝ Արտաշատի) շրջանի Նեջրլու և Հարլքյանդ գյուղերը։

Պատմական սերտ կապերով միմյանց հետ կապված այդ մարդիկ իրենց համարում էին միասնական մի կոլեկտիվ, մի ուժ, մի խումբ թե տնտեսական, թե հասարակական և թե գաղափարական տեսակետներից։

Նախքան Արևելյան Հայաստանում 1870 թ. կատարված հողային ռեֆորմը, քրդական-պատմական այդ խմբերի ընդհանուր սեփականությունն կազմող արոտավայրերն ու մշակելի հողը մեծ մասամբ օգտագործվում էին կոլեկտիվ ձևով՝ ստացած գյուղատնտեսական մթերքներն բաժանելու սկզբունքով, թեև պետք է նշել, որ առյուծի բաժինը ստանում էին բարապետը և բարի մեջ նշանավոր մյուս մարդիկ։ Վերջիններս այդ հանգամանքը բացատրում էին նրանով, որ իրենց տները շատ հյուրեր են գալիս, որոնց անհրաժեշտ էր արժանավայել ձևով ճանապարհ դնել։

Այսպիսով, բարապետները արենակցական-պատմական կապերի անվան տակ շահագործում էին իրենց պատմամերին։ Բացի այդ, բարապետ ազգականները կատարում էին նրա տան ծանր աշխատանքները՝ աղում էին նրա աղունը, մշակում ընդհանուր վարելահողերը, ձեռք էին բերում նորոգում երկրագործական գործիքները, պահում բարի հոտը, հսկում արոտավայրերը և այլն։ Բարապետը, բարի աղան կամ բեգը գտնվում էր զեկավարի, հրամայողի դերում։ Արոտավայրերի օգտագործումը գլխավորապես քոչվոր քրդերի, իսկ վարելահողերի մշակումը կիսաքոչվորական և նստակյաց քրդերի մոտ կատարվում էր ցեղակից թե փոքր և թե մեծ բարերի ու գերդաստանների փոխադարձ օգնությամբ։ Սրանց մոտ անասնապահությունը առաջին տեղն էր բռնում, իսկ երկրագործությունը դրվում էր երկրորդ պլանի վրա, այդ պատճառով էլ բարի հարստության չափանիշը անասունների քանակն էր։

Անդրկովկասում առևտրա-արդյունաբերական կապիտալի զարգացման հետևանքով քրդերի նահապետական կենցաղն աստիճանաբար քայքայվում էր։ Հայաստանում կատարված հողային ռեֆորմի հետևանքով քուրդ երկրագործ բարակիցը և քոչվորների մի մասը, որը նստակյաց դարձավ, մշտական օգտագործման համար հող ստացան։ Այդպիսիները ենթակա չէին գյուղական հողային համայնքի կարգադրություններին։ Նման դեպքում քուրդ գյուղացուն իրավունք էր վերապահված իր ցանկությամբ մինչև իսկ վաճառել սեփական հողամասը (ոչ ամեն տեղ) և, հակառակ բարական սովորության, գյուղից հեռանալ։

Լավագույն և մեծ տարածությամբ հողերն աղաների և բեգերի ձեռքում կենտրոնացվելուց հետո, ավելի վատթարացավ աշխատավոր քրդի տնտեսական դրությունը։ Բացի այդ, քուրդը հարկ էր տալիս ոչ միայն պետությանը, այլ նաև բարապետներին։ Հաճախ աղան կամ ռիսպին (տանուտեր) պետական հարկերի անվան տակ օրենքներից անտեղյակ պամամներից և ոչ պամամներից խարդախ ճանապարհով մեծ քանակությամբ դրամ և մթերք էին հավաքում։

Քրդերը պետությանը տալիս էին եկամտահարկ, զինվորական հարկ, վճարումներ էին կատարում ճանապարհաշինության և մի շարք այլ ծախսերի համար, որոնք կապված էին գյուղական համայնքի զեկավարության (գյուղական ռիսպիների, գրագիրների, գզիրների) պահպանության հետ։

Հողաբաժանության և գյուղի շերտավորման հետևանքով մեծացավ հարուստ ընտանիքների թիվը։ Բարն սկսեց քայքայվել։

Այսպիսով, ընտանիքն աստիճանաբար կոլեկտիվ սեփականությունից անցնում է մասնավոր սեփականության։ Հողաբաժանման հետևանքով հետզհետե ուժեղանում է նաև դասակարգային շերտավորումը։ Վարելահողով և արոտավայրերով ապահովված աղաներն ու բեգերը և հարուստ տնտեսությունները գանձում էին քոչավայրի հարկ՝ դրամով կամ ընամթերքով։ Այդ հարկը գլխավորապես վճարում էին արոտավայրերից զուրկ այն քոչվորներն ու նստակյաց քրդերը, որոնք ամառվա ամիսներին իրենց անասունները վարձով արածեցնում էին ցեղապետի կամ աղայի արոտավայրում։ Անբավարար արոտավայրեր ունեցող քրդերը կամ բարական ընտանիքները ևս իրենց անասունները կերակրում էին ցեղապետի կամ աղայի արոտավայրերում և դրա համար հարկ էին տալիս նրանց։

Ցեղապետներն ու աղաներն իրենց արոտավայրերի հարկը գանձում էին ըստ անասունների գլխաքանակի՝ 1—3 ռուբլի վճարվում էր յուրաքանչյուր խոշոր եղջերավոր անասունի և 50—60 կոպեկ՝ յուրաքանչյուր ոչխարի համար։

19-րդ դարի վերջերին Հայաստանի քրդական գյուղում նահապետական-ֆեոդալական հարաբերություններին զուգընթաց, արագ կերպով աճում էր աղայական հողատիրությունը։ Այս հանգամանքը բնականորեն չէր կարող իր բացասական ազդեցությունը չթողնել քրդական բարի, նրա ընտանիքների անդամների փոխադարձ հարաբերությունների վրա։

Չնայած մասնավոր սեփականության առկայությանը, այնուամենայնիվ, իրրև բարական մնացուկներ ընդհուպ մինչև 1910-ական թվականները Հայաստանի քրդաբնակ շրջաններում «Զունկա» (թոչնապաշտներ), «Բրղնկա» (այծապաշտներ), «Մխայլա» (բարապետի անուն) և արենակցական-ազգակցական այլ խմբերում երկրագործական գործիքները, բարական որոշ շենքեր և անասուններ դեռևս կոլեկտիվ սեփականություն էին

համարվում։ Պամամական այդ խմբերը իրենց գործիքներով, չենքերով և բանվորական ուժով միշտ օգնում էին միմյանց։

Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո էլ, մինչև կոլտնտեսությունների կազմակերպման շրջանը, բա̈րական փոխադարձ օգնության այդ սովորությունը դեռևս շարունակվում էր գոյություն ունենալ։

Բա̈րի անդամներն իրենց տներին կից պատերի մեջ բաց էին թողնում մի անցք, որ քրդերեն կոչվում է «qölk» (ակնատ), որն օժանդակում էր լուրեր փոխանակելուն պամամների միջև։ Դրանց մնացուկներին այժմ էլ կարելի է հանդիպել Հայաստանի քրդաբնակ գյուղերի հին տներում։ Բա̈րն ուներ ռազմական միասնական ուժ և միահամուռ ղեկավարություն։ Բա̈րական ղեկավարը կոչվում է սա̈րքար (ղեկավար), իսկ ղեկավարությունը՝ «սա̈րքարտի»։ Այդ ղեկավարությունն իրականացնում էր ծերակույտը, որին հաճախ մասնակցում էին նաև քաջահամբավ կանայք։

Ռազմական գործողությունների ժամանակ բա̈րի ծերակույտի ղեկավարությամբ նրա կռվող բոլոր տղամարդիկ և կանայք, չնայած ներբա̈րական որոշ հակասություններին, մի մարդու պես ոտքի էին ելնում և կոլեկտիվ կերպով մասնակցում թշնամու դեմ մղվող պայքարին։ Բացի այդ, միացյալ ուժերով պաշտպանվում էին օտար նվաճողներից՝ վրիժառուներից, ավազակախմբերից, կին առևանգողներից, գողերից, այլ բա̈րերի հարձակումներից և այլ պատուհասներից։ Իսկ երբ քրդերն ապստամբում էին տիրող կարգերի դեմ, այն ժամանակ ցեղերի մեջ մտնող բա̈րերը միանում և միացյալ ուժերով պայքարում էին թշնամու դեմ։ Քրդական ցեղերը, այդ թվում նաև մեծ բա̈րերն ունեին ռազմական միավորումներ, որոնք կոչվում էին «քոմեդ ղարիլա» (ցեղերի խմբեր), «քոմեդ բա̈րա» (բա̈րերի խմբեր) կամ «ալայի» (ռազմական գումարտակներ)։ Ռազմական այս խմբերն անմիջապես ղեկավարվում էին իրենց ցեղի կամ բա̈րի սա̈րքարի կողմից։

Արյան վրիժառության սովորության փաստը նույնպես ցույց է տալիս բա̈րերի առկայությունն ու նրանց հասարակական միասնությունը նախասովետական շրջանի քրդերի կյանքում։ Ըստ սովորույթի իրավունքի, բա̈րի յուրաքանչյուր անդամ պարտավոր էր իր սպանված կամ տուժած անդամի արյան վրեժը լուծել ախոյանից։ Ցեղերի ու բա̈րերի անդամների համար դա համարվում էր իրավունք և պարտականություն։ Խուն պեշ խունևա (արյան փոխարեն արյուն), հաճախ ասում էին վրիժառու քրդերը, որովհետև ցեղի կամ բա̈րի որևէ անդամի սպանության հետևանքով ցեղը կամ բա̈րը թե՛ տնտեսապես և թե՛ ռազմականապես տուժում էր։ Նույն չափով էլ կամ ավելի պետք է պակասեցվեր թշնամի ցեղի կամ բա̈րի տնտեսական և ռազմական ուժը։ Բա̈րի սպանված անդամի արյան վրեժը կարող էր առնել նաև տուժածի դա̈ստա̈բրակը[1]։

Բա̈րական կամ ցեղական այս սովորությունը ցույց է տալիս արենակիցների սերտ կապերը, նրանց պամամական միասնությունը իբրև ծըկրասն դեկն դարբասկըրի (մի մոր շապկից անցկացրած)։ Այս սովորությունը որոշ բա̈րերի մոտ սրբագործվում էր կրոնական ծեսերով։

[1] Դա̈ստա̈բրակ—բարդ բառ է, բաղկացած դա̈ստ (ձեռք) և բրա (եղբայր) բառերից, որ նշանակում է ձեռքի եղբայր, ասել է թե՝ եղբայրակից, արյան եղբայր կամ հայոց գավառաբարբառներում՝ «ողջում ախպեր», սլավոնական „побратимство"-ն, գերմանական „Verbrüderung"-ը։

Բա̈րի անդամների միասնությունը բնորոշվում էր նաև էնդոգամիայի առկայությամբ։ Քրդերը ձգտում էին իրենց տղաներին ամուսնացնել բա̈րակից աղջկա կամ կնեզի[1] հետ։

«Կնեզ նկարա նա̈մամին բըկա̈» (կնեզը չի կարող դավաճան լինել), ասում էին ամուսնացողների ծնողներն ու տան մյուս անդամները, որովհետև նա արենակից, բա̈րի աղջիկ է։ Ուստի տան աղջիկը համարվում էր ոչ միայն ծնողների աղջիկ զավակը, այլև բա̈րից սերված աղջիկ, ողջ բա̈րի կնեզ։

Բա̈րական միասնությունն արտահայտվում էր նաև առևանգման հետ կապված սովորություններով, որը հաճախ տեղի էր տալիս վրիժառության ակտի։ Հայտնի է, որ տոհմային շրջանում, երբ որևէ տոհմի աղջիկներից մեկը առևանգվում էր մի այլ տոհմի տղաներից մեկն ու մեկի համար, տուժող տոհմի բոլոր անդամները ոտքի էին ելնում և իրենց վրեժն առնելու համար մեծ պայքար մղում թշնամի տոհմի դեմ։ Այդ ժամանակ աղջիկ առևանգող տղամարդու տոհմակիցները, ըստ սովորության, հերթով կենակցում էին առևանգված աղջկա հետ և ապա հանձնում նրան, ում համար նա առևանգված էր։ Այդ սովորության հետքերը նախասովետական շրջանում տեսնում ենք Կարսի մարզի Տեկորի շրջանի քրդական «Մուսեսանա» բա̈րի մեջ, որտեղ առևանգողներն իրենց բա̈րակցի պատիվը բարձր պահելու համար, առևանգված աղջկան հերթով տանում էին իրենց տները և պատվով, նվիրատվություններով ու կրոնական ծիսակատարություններով հանձնում բուն առևանգողին՝ առանց աղջկա հետ կենակցելու։ Այս երևույթն արդեն աղերսվում է սեփականատիրական զգացմունքի՝ կնոջը սեփականելու հանգամանքի հետ։

Տոհմական առևանգողների նման խումբը Հայաստանի քրդական բա̈րերի մեջ կոչվում է «հավալտի» (ընկերություն) կամ «քոմա ջահլե բա̈րե» (բա̈րի երիտասարդների խումբ)։ Բա̈րական այս խմբերի միջև կարող էին ընդգրկվել միայն դա̈ստա̈բրակները։ Բա̈րի հասարակական միասնության մասին կան այլ փաստեր, որոնց մեջբերումը մեզ հեռուն կտաներ։

Հայաստանի բոլոր քրդերի մեջ բոլոր բա̈րերը հայտնի էին նաև իրենց գաղափարական միասնությամբ։ Պամամական խմբերի անդամներն իրենց սերված էին համարում մի նախահորից և հարգում նրա հիշատակը։ Նախահոր հիշատակը հավերժացնելու համար բա̈րի բոլոր անդամները սովորաբար ամեն տարի գարնան ամիսներին կատարում էին զոհաբերություններ, գլխավորապես ոչխար էին մորթում, ուտելիք պատրաստում, վճիտ աղբյուրներից կժերով ջուր բերում և տանում նախահոր գերեզմանի մոտ՝ կարիքավոր մարդկանց բաժանելու համար, որպեսզի, ըստ քրդերի հայացքների, նախահոր և իր մեռած արենակիցների հոգիներն այն աշխարհում ունենան իրենց բաժին ուտելիքը։ Ամեն մի բա̈ր ունեցել է իր առանձին գերեզմանոցը կամ շարքը գյուղական գերեզմանոցում և իր առանձին հոգևորականները, շեյխերն ու փիրերը[2] գլխավորապես եզդի քրդերի մոտ, որոնց մեջ ավելի ուժեղ էին հեթանոսական կրոնի մնացուկները։ Մահմեդական քրդերի մոտ հիմնականում մոլլան էր համարվում տիրապետող հո-

[1] Կնեզ—պարսկերեն է, նշանակում է աղջիկ. բա̈րի, ցեղի աղջիկ կամ արենակից կին։

[2] Փիր—եզդի քրդերի ցածր աստիճանի հոգևորական։

գևորականը, որն ընդհանուր էր քրդական բöրերի համար: Հոգևորականները պարտավոր էին ղեկավարել տոնակատարությունները, ծեսերն ու կրոնական արարողությունները: Հոգևորականները միաժամանակ ցեղապետներ, բöրապետներ և ռազմական առաջնորդներ էին:

Բöրն ուներ առանձին սրբավայր: Այսպես, օրինակ, Հայաստանի Ապարանի շրջանի Ղոնդաղսազ գյուղի «Կորկոտիա» (ձավարապաշտներ) բöրը նույն շրջանի Պահկունյաց լեռնաշղթայում ուներ «Արգասուդ» կոչված սրբավայրը (պաշտելի քար) և ամեն տարի հուլիս ամսին բöրի անդամները բարձրանում էին լեռան գագաթը, այնտեղ կատարում զոհաբերություններ, տոնախմբություններ և ծեսեր, որոնք անմիջականորեն աղերսվում են լեռների պաշտամունքի հետ:

Նախասովետական շրջանում, ըստ սովորության, լեռներում զոհաբերվող կենդանու մսի առաջին պատառը տրվում էր տվյալ բöրի հոգևորականին, երկրորդ պատառը՝ բöրապետին և մյուս բöրի անդամներին: Հետագայում, մասնավորապես 1890-ական թվականներից հետո, արենակցական-պսմամական կապերի թուլացման հետևանքով, զոհաբերվող կենդանու միսը հավասար չափով բաժանում էին թե բöրակից և թե ոչ-բöրակից հարևաններին: Քրդերից մեկն ու մեկի մահվան օրը բöրի բոլոր անդամները, բացի դեռահասներից, իբրև սգո նշան, ճակատներին սև փուշի էին կապում և միացյալ ուժերով հյուրընկալում այլ գյուղերից եկած ճաուարիճերին (սգվորներին):

Եթե մահացածի ընտանիքն աղքատ էր և հնարավորություն չուներ իր մեռածի հոգու համար խեր (հոգեհաց) տալու, այն ժամանակ բöրի մյուս անդամներն իրենց բöրակից մեռելի տիրոջն օգնելու նպատակով անասուն էին ուղարկում նրա տուն, որպեսզի վերջինս իր հանգուցյալի խերը պատրաստեր և բաժաներ հարևաններին: Բացի այդ, բöրի գաղափարական միասնության մեջ հատկանշական է «օջախը», որը իմաստաբանական տեսակետից ունի մի քանի նշանակություն: Նախ՝ «օջախ» ասելով քրդերը հասկանում են նախահոր կողմից հիմնադրված կրակարանը՝ թոնիրը, պատի միջի բուխարին, երկրորդ՝ տունը և ամեն տեսակ հարստություններ, որ պատկանում էր մի ընտանիքի կամ ընտանիքների մի խմբի: Օջախը կամ կրակարանը սրբագործված էր կրոնական ծեսերով, որի մեջ չէր կարելի թքել, շուրջը կեղտոտել: Այն ընտանիքի կամ բöրի բախտավորության նշանաբանն էր հանդիսանում, դրա համար էլ հաճախ երդվում էին օջախով:

Հայաստանի քրդերը, բացի բöրական հավատալիքներից, ունեին նաև իրենց ընդհանուր հավատը՝ մոնոթեիստական պատկերացմամբ: Եզդի քրդերի մեջ հավատը դեպի արարիչ աստվածը ավելի թույլ էր: Ուժեղ էր բնության, նրա տարրերի և երևույթների պաշտամունքը, որի մեջ գլխավորը կազմում էր նախ տոտեմական և ապա հետագայում երկրագործության աստված «Մալաքետաուզի» պաշտամունքը:

Վերջապես, մինչև օրս էլ քրդերենում պահպանվել են արենակցական-պսմամական հարաբերություն արտահայտող մի շարք տերմիններ, որոնք ցույց են տալիս Հայաստանի քրդերի արենակցական խմբավորումները: Այսպես՝ բöր (արենակից ազգականների խումբ), թոխում (սերմ, մի նախահորից սերված սերունդ), ջընս (տեսակ, սերունդ), պսմամ (արենակից բարեկամ), սըլսըլա (ծագած մի տոհմից, մի ցեղից, մի բö-

րից), ասըլ (արենակցական խմբին պատկանելը, ծագումը որևէ խմբից), քոմա բրա-պսմամա (եղբայրների, արենակից բարեկամների խումբ), գրարա (միասին աշխատելն ու գործելը), թայֆա (արենակցական, պսմամական խումբ), աշիրաթ (ցեղ, արենակցական, պսմամների մեծ խումբ: որոնց անդամները պատրաստ են ամենուրեք պաշտպանել միմյանց):

Քրդերենում գտնում ենք նաև ասացվածքներ, որոնք հաստատում են պսմամական խմբերի առկայության և քրդերի միացյալ ուժերով գործելու փաստը: Բերենք հետևյալ օրինակները. խոալիա բրա-պսմամա (եղբայրների հողամասը), սուրիե բöրե (բöրի հոտ), մերեդ բöրե (բöրի տղամարդիկ), բը ղաուատա ժըն ու մերե բöրե (բöրի կանանց և տղամարդկանց ուժերով, ջանքերով), չըկո դիկյա, սäրքարե բöրե դըկյա (ինչ որ արվում է, բöրի ղեկավարի ձեռքով է արվում):

Այսպիսով, չնայած Հայաստանի քրդական գյուղի դասակարգային շերտավորմանը, նախասովետական շրջանում Հայաստանի քրդերի առանձին ազգակցական խմբերի մեջ մտնող անհատական (ինդիվիդուալ) ընտանիքների միջև դեռևս զգալիորեն պահպանված է եղել տնտեսական, հասարակական և գաղափարական միասնությունը: Նման միասնությունը պահպանած խումբը պրոֆ. Մ. Օ. Կոսվենը անվանում է պատրոնիմիա, վերջինս դիտելով որպես նախնադարյան տոհմային կարգերին հատուկ պատմական հասարակական ձև:

«Պատրոնիմիան իրենից ներկայացնում է արենակից ընտանիքների մի խումբ, գոյացած մի մեծ ընտանիքի սեգմենտացիայից կամ բաժանումից, որոնք միմյանց մեջ պահպանում են տնտեսական, հասարակական և գաղափարական որոշ կապ, մի խումբ, որն այդպիսով կազմում է հասարակական որոշ կոլեկտիվ: Պատրոնիմիան հասարակական-պատմական ձև է, նա բնորոշ է պատրիարխատ տոհմային կարգերին, բայց շատ կայուն կերպով պահպանվում է բազմաթիվ ժողովուրդների մեջ նաև դասակարգային հասարակարգի պայմաններում, իհարկե, ենթարկվելով դասակարգային այլափոխումների»[1]:

Նույնը կարելի է ասել բöրի մասին: Քրդական բöրը պրոֆ. Կոսվենի նշած պատրոնիմիան է, որն ի թիվս այլ ժողովուրդների, հատուկ է եղել նաև Հայաստանի քրդերին, որոնք պատմական որոշ պայմանների հետևանքով մինչև 20-րդ դարի սկիզբը, դասակարգային հասարակության պայմաններում, այլափոխված ձևերով պահպանում էին նահապետական տոհմային կարգերի ուժեղ մնացուկները:

---

[1] *М. О. Косвен*, Патронимия и проблема структуры рода, „Вопросы этнографии Кавказа", Тбилиси, 1952, էջ 257:

Сектор Востоковедения АН Арм. ССР
БИБЛИОТЕКА
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ՀՍՍՌ ԳԱ ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՍԵԿՏՈՐ